

KÉT NYELV, KÉT VILÁG HATÁRÁN

A SZOMBATI KAKAÓS KALÁCSRÓL, POLLÁK KAIM HÉBER SZÓTÁRA KAPCSÁN¹

Biró Tamás

POLLÁK KAIM KÉT VILÁG HATÁRÁN

Rabbik, teológusok és hebraisták magyarországi nemzedékei forgatták szakmai karrierjük kezdetén Pollák Kaim fővárosi tanító eredetileg 1881-ben megjelent *Héber–magyar teljes szótárát*. De vajon hányan mélyedtek el a szótár oldalain felbukkanó hosszabb eszmefuttatásokban, és főleg a héberül íródott lábjegyzetekben? Magam is csak tanulmányaim után figyeltem fel rájuk, de azóta tanakodom azon, hogy mi ezeknek a „mini-tanulmányoknak” a szerepe. Kik alkotják, kik alkothatták eredetileg a célközönségüket? Miért érezte a szükségét egy fővárosi tanító annak, hogy ezeket bevegye az elemi iskolásoknak szánt szótárába? A választ akkor értettem meg, amikor Schweitzer professzor úrral elkészítettem a kötet elején közölt interjút. A címben szereplő „kakaós kalács” a válaszra utal.

Pollák Kaim² 1834. október 6-án született Liptószentmiklóson, és 1905. március 29-én hunyt el Budapesten.³ Szülővárosa a tizenkilencedik század de-

¹ Ez az a pont, ahol a szerző kifejezheti háláját, például a *Holland Tudományos Kutatási Alapnak* (NWO Veni projektszám: 275-89-004). Ennél azonban jóval fontosabb köszönetet mondanom Schweitzer professzor úrnak, akitől nem csupán tudásra tehettem szert, hanem akiben egy különleges személyiséget is megismerhettem.

² Ez az írásmód szerepel a szótár, valamint más – általam látott, általa jegyzett – művek szerzőjeként. Német kontextusban (például a *Rabbi Nathans System der Ethik und Moral* címlapján) a családnév ékezte hiányozhat. Az *Egyenlőség* című újságban az 1890-es évek közepén publikált írásait is „Pollák Kaim”-ként jegyzi (1895. április 19: 18; május 10: 7; augusztus 9: 7; 1898. november 6: 17), de mások ékezettel írták az utónevét. Így például Szabolcsi Miksa a szótáríró haláláról szóló híradásban (*Egyenlőség*, 1905. április 2: 10), és amikor az *Egyenlőség* 1902. december 7-i száma 7. oldalán egy olvasó figyelmébe ajánlja a szótárt: „Magyar–héber szótár tudunkkal nincs. Héber–magyar szótárt Pollák Káim írt.” A „Chaim” írásmód későbbi: az Ujvári Péter-féle *Zsidó Lexikonban* jelenik meg, ahonnan valószínűleg Scheiber Sándor is átvette (lásd a következő lábjegyzetet). Ez utóbbi írásmódot használja már Herzog Emil is a liptószentmiklósi zsidók történetéről szóló cikkében (*Egyenlőség*, 1895. március 15: 24). Szinnyei „Pollák Chaim” szócikke átírányít „Pollák Kaim”-hoz.

³ Venetianer 1905; Ujvári 1929: 714; Scheiber 2011 [1980]. Szinnyei József (é. n.) születési és haláladatai eltérőek.

rekán számos kiemelkedő személyiséget adott a magyar zsidóságnak,⁴ például Bacher Simon költőt-műfordítót, és fiát, Bacher Vilmost, a Rabbiképző tanárát, majd igazgatóját. Itt született Kohlbach Bertalan, akit Kecskeméti Lipóttal és az 1889-es Énekek éneke-polémia kapcsán az interjúban említett Elsas Bernáttal együtt avattak rabbivá 1890-ben. Kohlbach hat évig szolgált rabbiként Temesváron, majd reformnézetei miatt lemondott. Tanári tevékenysége mellett a néprajzi és régészeti munkái jelentősek, és a budapesti Zsidó Múzeum alapításában is részt vett.⁵ Liptószentmiklóson töltött gyermekként néhány évet Ziegler Ignác (Cziegler Gyula) is, aki ekkoriban, az 1868-as kongresszus körüli években, még az ortodox gyermekek csapata élén „*Arader Zwetschkenfresser*”-nek gúnyolta a neológ kortársakat.⁶ De később, a Rabbiképző első külföldön – Karlsbadban – elhelyezkedett végzettjeként, már liberális nézeteit büszkén valló rabbiként, a zsidó bibliakritika szószólójaként és a midrási irodalom kritikai hangú filológusaként vált ismertté.⁷ Vajon mi lehetett Liptószentmiklós levegőjében (vagy szilváiban), amely a modernitás felé fordította a két Bachert, Kohlbachot, Ziegler – és, kisebb mértékben, Pollák Kaimot?

Pollák Kaim hagyományos (ortodox) *jesivatanulmányait* Liptószentmiklóson, Pozsonyban és Sátoraljaújhelyen végezte, majd Prágában tanult Slomo Juda Rapoport (Sir) rabbinál (1790–1867). Rapoport egyszerre képviselte a mérsékelt modernitást és a hagyományok megőrzését, egyszerre támadta Abraham Geigert és a haszidizmust, egyszerre művelte a kritikai *Wissenschaftot* és működött tradicionális hitközségi rabbiként.⁸ Fiatalkori természettudományos és nyelvészeti érdeklődése ellenére később a bibliatudomány, a talmudkutatás, a középkori zsidó történelem és filológia számos ágában alkotott maradandót. Rapoport szellemét lépten-nyomon felismerhetjük tanítványa életművében, aki rendszeresen hivatkozik egykori mesterére.

Pályája kezdetén Pollák Kaim Érsekújváron, Kácsfalun, Szekszárdon és Hódmezővásárhelyen volt tanító. Később, élete végéig, Óbudán működött, ahol a zsidó elemi iskola községi iskolává való átalakítása után is megőrizhette állását.⁹ Számos elemi iskolai tankönyvet írt, például természettudományi témákban és nyelvtanból is. Az először 1878-ban megjelent mértankönyve nyolc kiadást ért meg. Szerkesztett német nyelvű hetilapot a tiszaezlári vérvád körül

⁴ Herzog 1895; Ujvári 1929: 536–537; Oláh 2006.

⁵ Yaron 2007: 260–261.

⁶ 'Aradi szilvazabálók'. Arad természetesen *Chorin Áronra* (1766–1844), a korai reformzsidóság első magyarországi képviselőjére utalt, akinek szellemiségétől valószínűleg meglehetősen távol állt ekkoriban egy vidéki neológ közösség. A „szilvazabálók” pedig arra, hogy az ortodox gyermekek – a gyümölcsöt gondatlanul habzó neológokkal ellentétben – először óvatosan kibontották a szilva magját, hogy megvizsgálják, nincs-e benne kukac. Lásd Ziegler 1938: 8 és 1959: 214.

⁷ Ziegler 1938: 14, és kicsit bővebben Ziegler 1959: 218–219. Lásd még: Herr 2007: 528.

⁸ Lásd Waldstein 1905 és Mirelman 2007: 99.

⁹ Szinyci József szerint, aki a többi életrajzírónál jobban részletezi a tanítói pályát, a letett tanítói vizsgákat és a hősünk által írt tankönyveket, Pollák Kaim 1875-től különböző pesti iskolákban működött.

fellángoló antiszemitizmus ellensúlyozására (*Jeschurun*, 1882–83). Magyarra fordította Ibn-Gabirolt (*Minbar ha-panim*, magyarul: *Válogatott gyöngyök, gyűjtemény a népek irodalmából*, Budapest, 1886; *Tikkun middot ha-nefes*, Budapest 1895) és a *Megillat Antiochust* (Drohobicz, 1886). Elsőként fordította németre az *Avot de-Rabbi Natan* című későókori traktátust (*Rabbi Nathans System der Ethik und Moral*, Budapest, 1905). Írt általános zsidó történelemről (*Iszrael népének múltjából*, Budapest, 1898), helytörténetről (*Josefinische Aktenstücke über Alt-Ofen*, Bécs, 1902) és a gyászszokások történetéről (*Die Erinnerungen an die Vorfahren*, Bécs, 1902) is. Közvetlenül halála előtt, nem sokkal a könyv megjelenése után, héberre fordítja Eötvös Károly *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* című művét a tiszaezlári vérvadról, amelyet egy oroszországi folyóirat le is közölt.¹⁰

Az észak-magyarországi ortodox *jesivák* egykori diákja igazi felvilágosítónak, *maszkilá* válik. A diákoknak természetismeretet, rajzot, mértant és héber nyelvtant magyaráz, miközben bekapcsolódik az új típusú antiszemitizmus elleni küzdelembe. A magyarul olvasó közönség számára hozzáférhetővé teszi a középkori zsidó szépirodalmat, történelmet és történetírást, a német közönség számára pedig a későókori rabbinikus irodalom kevésbé ismert kincsét. A héberül olvasó közönség ugyanakkor általa ismerheti meg a kortárs magyar irodalmat, a magyar közélet liberális-filoszemita képviselőjét. Mindezen túl a történeti kutatásokhoz is hozzájárul a maga lehetőségeivel.

Árulkodik az *Avot de-Rabbi Natan* fordításának a címe: *Rabbi Nathans System der Ethik und Moral* ('Rabbi Natan etikai és erkölcsi rendszere'). Egyrészt, Pollák Kaim nem tagadhatja meg kötődését a hagyományos *jesiva*-világhoz, és a címválasztást a fordítás bevezetőjében a klasszikus Misna-kommentátorokra (Maimonidesre és Ovadja Bertoniórára) hivatkozva indokolja meg.¹¹ Másrészt, a választott cím a tizenkilencedik század *aufklärerista* vallás- és zsidóságképét tükrözi: a vallás lényege az erkölcsi tanítás, vagyis a Tízparancsolat és a „szeresd felebarátodat” (Lev 19,18) elve, valamint a próféták tanítása. Ezek („tisztán nemzeti jellegük” ellenére) a jelen népei számára is hasznos tartalommal bírnak – foglalhatjuk össze a fordítás bevezetésének első bekezdéseit.¹²

Hasonló eszmét fogalmaz meg Pollák Kaim a *Válogatott gyöngyök* címmel megjelent Ibn-Gabirol-fordításában is, amelyet Löw Lipót emlékének ajánl: „...tekintélyes szerzők ethikai munkáinak terjesztése, a népre nézve nélkülözhetetlen volt és továbbra is nélkülözhetetlen lesz. Az örökké igazat, jót és szépet nem lehet elég gyakran ismételni. Mindazok kik hivatva vannak az emberiség javának és nemesbülésének előmozdításán működni, kitartással és szünet nélkül arra törekedjenek (...) hogy az emberiség, erkölcsiség és műveltség tekintetében minél inkább tökéletesbüljön. Ez volt szerény nézetem, midőn magamat arra határoztam, hogy jelen munkát magyar fordításban átad-

¹⁰ Legalábbis a haláláról szóló tudósítás szerint, lásd *Egyenlőség* 1905. április 2: 10.

¹¹ Pollák 1905: 9.

¹² Pollák 1905: 5.

jam a nyilvánosságnak”.¹³ Bár szerzőnk pesszimista abban a tekintetben, hogy jelenleg kírtható-e a „rút irigység”, a „vallásos fanatizmus”, a rágalmazók, akik „az emberiség elvakítására törekednek, a legaljasabb szenvedélyeket keltik fel, nemzetgazdasági érdekeket vallási nézetekkel erőszakosan összekeverik”. 1886-ot írunk, és a tisztaeszlári vérvádat követő hullámok még nem csillapodtak le. De a címlapon arab felirat, és az alcím Ibn-Gabirol nevét arabosan tartalmazza. Gabirol, írja, „azon nagy gondolkodó szellemek közé tartozott, kik az etikát és erkölcsöt nem szűkkeblű vallásos álláspontból ítelték meg (...) Ha egyszer érvényre jut azon eszme, hogy a különböző hitvallások az etikát és erkölcsöt maguk számára nem követelhetik és az ember, hogy ember maradjon e kettőt előmozdítani köteles, akkor az emberiség számára egy új látkör virrad föl és az egyenlőség a társadalomban nem fog többé kétségbe vonatni”.¹⁴

Az *Egyenlőségben* (1895. augusztus 9: 7), a *bát kókról* szóló hozzászólásában ezt írja: „A zsidó, és valamennyi más vallásnak is mindig két nagy ellensége támadt az obscurantizmusban és az indifferentizmusban.” Cikkének célja azt megmutatni, hogy „a racionális fölfogás mindig honos volt Izraelben,” és a záró sorokban bizonyos R. Löw Jeremiás kapcsán azt említi, hogy „egyike volt a Somre Hadath-féle egyesület megalapítóinak, és *ennek dacára* [kiemelés tőlem – BT] elméleteiben és kutatásaiban fennkölt szellemű maradt, továbbá (...) a józan ész és a racionális világnézet voltak nála mérvadók”. Ugyanezen évben, a május 10-i számban meglehetősen liberálisan nyilatkozik az új intézményről, a polgári házasságról, és lényegében zsidónak ismeri el a zsidó apától és idegen anyától született gyermekeket (1895. május 10: 7–8).¹⁵ Azt írja, hogy „míg Izrael hazájában élt, a vegyes házasság megkötése csak nemzeti szempontból volt tiltva (...) vallási szempontból ezen ügyben tilalom már akkor nem létezett”.

Öt évvel később azonban (*Egyenlőség*, 1900. április 1: 9–10), egy szerkesztőségi megjegyzés meglehetősen eltérő képet fest Pollák Kaimról. Hősünk ekkor (már) az ortodox *Allgemeine Jüdische Zeitung* vezércikkében – az *Egyenlőség* fogalmazásában: „a chasszideusoknak és csodarabbiknak Budapesten megjelenő újságjában”¹⁶ – kritizálta a „magyar neológ lap szerkesztőjének”, Szabolcsi Miksának a felolvasását az IMIT ülésén. Hol helyezkedett el tehát Pollák Kaim az ortodox-neológ palettán? Úgy tűnik, mindkét oldalon megtalálhatta saját hangját. Egyszerre élt két világban? Írásomban amellet érvelek, hogy Pollák Kaim egy világban élt, de ez a világ nem sorolható be a több mint egy évszázaddal későbbi megfigyelő egyik skatulyájába sem.

¹³ Pollák 1886: v–vi.

¹⁴ Pollák 1886: vii–viii.

¹⁵ Az újság következő heti számában Schwarz J. csáktornyai rabbi kritizálja Pollák Kaim forráshasználatát és következtetéseit.

¹⁶ A kritikus hanggal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy néhány évvel korábban az *Allgemeine Jüdische Zeitungban*, illetve elődjében, Szabolcsi Miksa még szerkesztőként és társtulajdonosként is részt vett. 1892 után azonban az *Allgemeine Jüdische Zeitung* egy markánsabban ortodox irányt vett. Lásd Groszberg Lipót szerkesztő-kiadó 1896 márciusában megjelent írását. Groszberg „*lényileg* [kiemelés az eredetiben] orthodox zsidó”-ként határozta meg magát.

EGY SZÓTÁR, KÉT NYELV, KÉT VILÁG

Hasonlóan besorolhatatlan a bibliai szótár, illetve a benne található hosszabb eszmeifuttatások sora is. Vajon ki a célközönség? Kit látott a lelki szemei előtt a szerző, amikor papírra vetette ezeket a megjegyzéseket? Milyen képet fest Pollák Kaimról legfontosabb és legmaradandóbb műve?

Az eredetileg 1880-ban több füzetben megjelent kiadás meglepetéseket tartogat annak, aki manapság a reprint kiadásból ismeri a szótárát.¹⁷ Az egyes füzetek második oldalán található az a rövidítésjegyzék, melyet az általunk használt kiadásban leghátul helyeztek el. Alatta hol Pollák Kaim jelentetett meg egy, a középkori héber kéziratokat idéző hálaimát a nagy mű befejezésének örömeire, hol pedig kortárs rabbik dicsérik a kötetet – mind-mind erősen ortodox, rabbinikus stílusban. A hetedik füzetben egy kimondottan alaposan kidolgozott – számos bibliai utalást, egy talmudi idézetet, annak Rasi-kommentárját és a saját nevére utaló „*Chaim*”-akrosztikont is tartalmazó – héber előszó fölött azonban egy magyar bevezetőt is találunk: „Évek hosszú során át foglalkoztam e mű anyagának összegyűjtésével (1863-ban, midőn Bátorban barátomnál, Rajner Samu urnál tartózkodtam, kezdtem meg e mű megírását), míg végre sikerült azt sajtó alá bocsájtani.” Megemlíti három támogatójának a nevét, valamint a felhasznált irodalmat is: Deutsch Henrik imakönyvfordítását, Goldziher Ignác héber nyelvтанát, valamint „Gesenius, Fürst és Cassel munkáit” és számos középkori héber bibliakommentárt „a tradicionális értelmezésekre nézve”. Azt is megtudjuk, hogy „a nagy áldozatokkal egybekötött munkát teljes odaadással és lelkesedéssel” végezte, mert egyrészt az motiválta, hogy „hitfeleimnek és hazámnak szolgálatot tegyek”, másrészt „boldogult atyám iránt leróhassam hálartozásomat, ki erején fölötti áldozatokkal részesített a héber nyelv tanításában”. Őrá utal a mű címe is, a *Nabalat Jaakov*. Ugyanezen előszó válaszolja meg a mű célközönségére vonatkozó fenti kérdéseinket:¹⁸

Szerény munkám nemcsak az izr. tanítók és tanulók, hanem mindazoknak akar megbízható vezetője lenni, kik a „Szent írást” tudományos kutatás tárgyává teszik. Ennélfogva gyűjteményemben beható tanulmányozás után, kellő méltatásban részesítettem a „Szent írás” összes szavait, feltüntettem a tulajdonnevek történelmi jelentőségét s jóllehet mindig és mindenütt első sorban a „szó” értelmének visszaadását tekintem főczél gyanánt, mégis jónak láttam itt-ott egyes homályos szavaknak értelmét tárgyi megjegyzések által felderíteni.

Hogyan tett eleget szerzőnk ennek a célkitűzésnek? A népnevelő és irodalomtörténész szólal meg a 307. oldalon, amikor *Parsandta*, Haman egyik fia

¹⁷ Az eredeti kiadás megtekinthető a Frankfurti Egyetemi Könyvtár digitális kiadásában, lásd Pollák 2010 [1880].

¹⁸ Az 1881-es kiadás összegyűjti és kiegészíti az egyes füzetek elején megjelent *haszkeamákat* (rabbik által írt támogató nyilatkozatokat). De benne Pollák Kaim előszava rövidebb lett, és az itt idézett bekezdés kimaradt.

neve kapcsán megjegyzi, hogy a „bibliának és talmudnak legnagyobb magyarázója *Rasi*, Rabbi Salomo ben Jiczhak szül. 1040-ben Troyesben,¹⁹ Franciaországban megh. 1105-ben Tamuz 29-én *parsandta* azaz *mefares ha-dat*nak is neveztetett.” A héber *mefares ha-dat* (‘a törvény megmagyarázója’) arámi megfelelője hasonlóan hangzik Haman fia nevéhez.

Jób (*Ijov*) neve kapcsán hosszabb lábjegyzetet találunk magyarul a 15–16. oldalon, amelyben Pollák Kaim mellett érvel, hogy „[n]agyon valószínű dolog, hogy Jób könyvének szerzője a Mózes előtti időben élt (...) Igazolatlan továbbá azon állítás, hogy Jób sohasem élt.” Ezt a gondolatmenetet nem szánhatta az elemi iskolai diákoknak, akik az ellenkező állításokkal nem találkozhattak, az érvelés során felhozott párhuzamos bibliai verseket nemigen ismerhetik, és az okfejtés logikai lépéseit sem valószínű, hogy értenék. Emlékezzünk a szótár megjelenésének az időpontjára: 1880–1881, vagyis Wellhausen *Prolegomenája* épp nyomdába küldés előtt áll. Pollák azonban ezen a ponton a talmudi rabbik „bibliakritikai” vitájához kapcsolódik,²⁰ bár ezt meglepő módon nem említi explicit formában. A talmudi rabbik arról vitáznak, hogy vajon Jób Ábrahám korában élt, vagy Jákob fiainak a korában (és Dina férje volt), netán Mózes korában (amikor is a fáraó tanácsnoka lehetett), a bírák korában, a babiloni fogság végén, a perzsa korszakban, vagy esetleg soha nem is élt? Egyáltalán zsidó volt? Ezek a kérdések a hagyományos rabbinikus bibliaértelmezés perifériájáról a középpontba kerültek az újkori bibliakritika elterjedésével. Pollák Kaim, a két világ határán, érezhetően mindkettőt ismeri: a talmudi álláspontokhoz szól hozzá, naiv tudományos, nem pedig rabbinikus formában. „*Tora im Derekh Eret*” – idézhetnénk Samson Raphael Hirsch híres jelszavát, ha tudnánk, hogy Pollák Kaim hallott róla, és nem csupán a jelszó tartalmával ismerkedett meg prágai tanulmányai során.

Még a tizenkilencedik század derekán vagyunk, a történelmi-filológiai megközelítés nem válik el a teológiától. Fel sem merül például Mózes alakjának történelmi megkérdőjelezése. A talmudi és középkori rabbik bibliakritikai problémafelvetéseit előveszik, és – a főleg a keresztény teológusok által művelt újkori bibliatudomány szemléletmódjával felfegyverkezve – új válaszokat keresnek rájuk. Pollák Kaim a hagyományos rabbinikus diskurzusba bevezetett új paradigma követője. Ennek a paradigmának a képviselője Pollák Kaim mestere, Slomo Juda Leib Rapoport is, és ebből nő ki a reformzsidóság, de ide sorolható Samson Raphael Hirsch is. Lényegében mindenki, az (ultra)ortodoxiát leszámítva. A magyar olvasó számára a Hertz-Biblia szellemisége, számos kommentárja és főleg történelmi exkurzusai nyújtanak ízelítőt ebből a világból. A modern tudomány eredményei segítségével akarjuk megújítani a rabbinikus irodalom hagyományos formáit. Például a csillagász-egyiptológus Mahler Ede

¹⁹ Vegyük észre, hogy a helyhatározói rag magas hangrendű, ami vagy sajtóhiba, vagy a mai francia kiejtéstől ([tʁwa], akárcsak a francia *trois* számnév) eltérő kiejtésről árulkodik.

²⁰ Vö. *hBaba Batra* 14b–16b, valamint más rabbinikus forrásokkal, amelyeket összefoglal Ginsberg 2007: 356–357.

azt számolta ki a huszadik század elején, hogy mely napfogyatkozás felelhetett meg a bibliai kilencedik csapásnak, a sötétségnek. Ennek alapján igyekezett azonosítani az Exodus fáraóját, majd ezt az értelmezést vetette össze a bibliai és rabbinikus forrásokkal.²¹ Ma már csak mosolygunk azon, hogy milyen kreatívan oldotta fel az ellentmondást a napfogyatkozás néhány perces időtartama és az Ex 10,23-ban említett háromnapos sötétség között, miközben az elmélete mellett szóló érvként hozta fel azt a kritika nélkül elfogadott midrási véleményt, amely szerint a kivonulás csütörtöki napon történt.

Pollák Káim szótárának megjelenését követő években született meg a modern forráskritika. Néhány évvel később a Rabbiképző új generációja azzal sokkolja ifjú hölgyekből álló hallgatóságát (de legalábbis református teológus barátjukat és Szabolcsi Miksát, az *Egyenlőség* főszerkesztőjét), hogy hangosan kimondják, az Énekek énekét nem Salamon király szerezte.²² Ötven évvel később Cziegler Ignác amiatt fejezi ki szomorúságát, hogy a bibliatudomány a német protestáns teológiák erőssége, és a „zsidó bibliatudomány” létrehozását tűzi ki célul.²³ Míg a tizenkilencedik századi paradigma a tudományt akarta felhasználni a vallásos diskurzusban, addig Cziegler a zsidó vallás hangját juttatná szóhoz a hagyományosan keresztény teológiai kontextusban művelt modern bibliatudományban. Schweitzer professzor úr a vele készített interjú során egy harmadik megközelítést fogalmazott meg: „egy magára valamit is adó rabbinak” ismernie kell a kortárs tudomány eredményeit, de a tudományos megközelítést is oktató rabbiszemináriumban hozzátesszik, hogy ez felfogás „a világ népeinek a véleménye, nem a mienk”. Hová tűnt a *Tora im Derekh Erec* jelszava?

Ha a huszonegyedik század a szekularizálódó tudomány és a fundamentálizálódó vallás évszázada lesz, akkor a két világ összeegyeztetése egyre nehezebbé válik. A posztmodernet és a huszadik századi tudományfilozófiát követően, ma már a tudomány nem törekszik az „abszolút igazság” pozitívista feltárására, a vallási élet pedig egyre inkább érzelmi alapokra helyeződik át. Legjobb esetben a kettő egymás mellett, két különböző, de egymással össze nem kapcsolódó világként lehet jelen. A „szív két rekesze” talán képes egy *averroista* kettős igazságfelfogást képviselni,²⁴ de félő, hogy a két rekesz közötti válaszfal túl vastag lesz. A Brit Nemzetközösség egykori főbábjaja, Lord Jakobovits fogalmazta meg, hogy bár az áldozatok számát tekintve a Holocaust Kelet-Európában végzett nagyobb pusztítást, ám szellemi értelemben a nyugat-

²¹ Mahler 1925. Ezen a ponton fejezem ki köszönetemet Raj Tamás *sz*-nak, aki a kilencvenes évek derekán hívta fel talmud-tórási diákjai figyelmét erre a tanulmányra.

²² Lásd az Elsas Bernát körüli polémia bemutatását a Schweitzer professzor úrral készített interjúban: 14–15. oldal, 30. és 32. lábjegyzet.

²³ Ziegler 1938: 25. Lásd a 33. oldalon a véleményét a *Tora min ha-samajim* (‘a Tóra az égből származik’, Mísna *Szanbedrin* 10,1) dogmájáról, valamint arról, hogy elveti a túlzott („pülpuliztikus”) bibliakritikát, és egy hagyományosabb-vallásosabb bibliakutatást részesít előnyben.

²⁴ Zsidó kontextusban Ichak Albalag képviselte ezt a felfogást (Vajda 1960).

európai zsidóság vesztett többet: a rabbiszemináriumok „*Tora im Derekh Erec*” világát kiszorította a *jesivák* világa.²⁵ Ennek következménye az, hogy az izraeli Bar Ilan Egyetemen és a New York-i Yeshiva Universityn – amelyek deklarált célja a vallási és a világi tudományok párhuzamos művelése – a két világ időben és térben elválasztva van jelen. A nappali egyetemi előadásokat reggel-este talmudtanulás egészíti ki a tanházban, és ma már nem jön létre a két világ szimbiózisa a katedrán.²⁶

Pollák Kaim azonban, zsidó elemi iskolai oktatóként, még a két világ szimbiózisára törekedett. A szótár 52. oldalának alján, a „Becer” szócikkhez kapcsolódóan, egy magyar nyelvű összefoglaló olvasható a menedékvárosokról. Talán ez a szótár egyetlen, valóban elemi iskolásoknak szóló lábjegyzete. Egyetlen mondat olvasható benne héberül, amelyet valószínűleg ő maga írt, és amely egyszerű (tizenkilencedik századi) héber nyelven fogalmazza meg a menedékvárosok működési elvét: „Az új esemény elfelejteti a régit. A nagy fájdalom lenyugtatja a kisebbet, és a közösség keserűségében megnyugszik a lélek. A főpap halála az új esemény, mert nagy fájdalom és bűbánat történt Izrael minden fiával.” Ezt a néhány rövid mondatot a diák a szótár segítségével könnyen megfejtheti, és ezáltal ízelítőt kap a héber nyelv Biblián kívüli használatából is.

Ezzel a mondattal éles ellentétben áll a rövid és pontatlan idézet Rasitól (Deut 1,1-hez) a 73. oldalon, a „Di zahav” szócikkhez kapcsolódóan. A lábjegyzet didaktikai (és egyéb) szempontból értelmezhetetlen, hiszen a forrás nincs megjelölve, és az idézet folytatása hiányzik. A tanuló feladatát az is nehezíti, hogy Rasi a *maca* igét, amely a *lamed-alef* csoportba tartozik, a bibliai héber nyelvtan szabályaitól eltérő módon ragozza. Ráadásul a kommentár a bibliai vers korábbi szavaira vonatkozik, nem a *Di zahav* helynévre.

Ezzel szemben, a következő példában egyértelmű, hogy ki a célközönség: a kollégák, a rabbinikus exegézis iránt érdeklődő szakmai közönség. A 78. oldalon található kilencsoros, tisztán héber nyelvű jegyzet a határozott névelőhöz kapcsolódik. Fiatalkori saját írását idézi a határozott névelővel ellátott földrajzi nevek kapcsán, és arra a következtetésre jut, hogy ezeket a földrajzi neveket köznévként kell értelmezni. Az „a Jordán” kifejezés helyes értelmezése szerinte „a lefele haladó [*jored*] folyó”, míg az „a Libanon” csupán annyit jelent, hogy „a fehér [*lavan*] hegy”. Mai szemmel ezek a megjegyzések meglepőek, Pollák Kaim korábban azonban kevésbé voltak azok. A tizenkilencedik században újra felfedezi a modern tudományok iránt nyitottá váló rabbinikus világ a bibliai héber nyelvtant, és „racionálisan” közelíti azt meg. A nyelvtan törvényeit szigorúan érvényesíteni kell mindenhol, márpedig alapszabály (mind az európai, mind a sémi nyelvekben), hogy tulajdonnév nem kaphat névelőt. Rövid gondolkodás után természetesen a kedves olvasó számos ellenpéldát fog találni (éppen föld-

²⁵ Például az amszterdami Nederlands Israëlitisch Seminariumban évtizedek óta nem végzett rabbi, inkább kántorképzéssel és szabadegyetemszerű oktatással foglalkoznak. A holland rabbik külföldi (főleg lubavicsi) *jesivák*ban szerzik meg a képesítésüket.

²⁶ Jakobovits 1989.

rajzi neveket magyarul is), de ezek az ellenpéldák nem zavarhatták meg a korabeli „racionális”, tudományos törvényszerűségekre vadászó elméket. A bibliai héberben, állítja Pollák Kaim, ha egy tulajdonnévnek látszó szó névelőt kap, akkor azt köznévként kell értelmeznünk. Ebből a szöveg által felvetett nyelvi problémából indul ki az exegézis, akárcsak egy midrásban.

A tizenkilencedik századi nyelvészeti gondolkodásmód és az irracionálisként megvetett, de mégis hatását kifejtő betűmisztika eredőjeként kell értelmeznünk az egyes betűk „meghatározását”. A betűk kiejtése, „rokonsága” és váltakozásai hangtani kérdés, elnevezésük és számértékük pedig kultúrtörténeti, nem pedig lexikai – ennek ellenére bekerültek Pollák Kaim (és sok más szerző) szótárába. A szómisztika és a korabeli történeti nyelvészet egyaránt érdeklődött azon gyökök iránt, amelyek csupán egyetlen gyökmássalhangzóban térnek el egymástól, és a jelentésük – kis erőszakkal – közelinek mondható. Ezekből Pollák Kaim szép gyűjteményt prezentál. A rokonnak tartott gyökök közös betűit a jelentés közös részével volt szokás azonosítani. Az ilyen ezoterikus magyarázatokat egy tizenkilencedik századi racionalista elvetette volna, ha nem öltött volna sémi történeti nyelvészeti formát is. A történeti elmélet szerint a proto-sémi nyelv két mássalhangzóból álló gyököket használhatott, majd később jöttek volna létre a három elemből álló gyökök. A tágabb szemantikai mezőket felosztották egymás közt a közös eredetű gyökök. Például a *s.l.* proto-gyök jelentése az lett volna, hogy ’eltávolít’, amelyből keletkezett a *s.l.b.* (’elküld’) és a *s.l.k.b.* (’eldob’). Ez az elmélet lehet tetszetős, és sok jelenséget látszólag megmagyaráz a sémi nyelvekben, azonban mégsem veszik manapság komolyan, mert nem rekonstruálható egységes módon a feltételezett proto-sémi szókincs és morfológia, ha kétmássalhangzós gyököket feltételezünk.²⁷ Minderről természetesen Pollák Kaim még nem tudhatott.

A 247. oldal alján egy rövid, kétsoros, héber nyelvű megjegyzés a *natan* gyök kétszeresen rendhagyó voltáról (valamint egy példa 2Sam-ból) az előszóban említett nyelvtanárnak szól, nem a nyelvtanulónak. A helye inkább egy nyelvtankönyvben lenne, nem a szótárban, de a határozott névelő és az egyes betűk „meghatározása” kapcsán is láttuk már, hogy nincs éles határ a kettő között. Jelen esetben egy egyetlen igét érintő nyelvtani kategóriáról van szó, bár ettől még nem értjük, hogy miért héberül szerepel ez a mondat. Talán a szerző nem akarta ezzel a problémás esettel terhelni a kezdő nyelvtanulót? Valóban, az ember az erősen rendhagyó igéket tanártól tanulja, a nyelvtan részeként, és legfeljebb akkor keresi ki az igét a szótárban, ha a gyakori ige ritka jelentését kell ellenőriznie.

A 131–132. oldalon tárgyalt Tetragrammaton szintén olyan szócikk, amelyre nincs szüksége a nyelvtanulónak: tanára nagyon rossz munkát végzett, ha a diák az istennév kiszótározására kényszerül. Ez a „szó” azonban egy szótárból mégsem hiányozhat. Az ellentmondást úgy oldja fel Pollák Kaim, hogy egy néhány soros, alapszintű bevezetőt követően átvált héberre azok számára, „kik a Szent

²⁷ Például lásd Bennett 1998: 62–63, valamint Waldman 1989: 22.

írást tudományos kutatás tárgyává teszik” (idézet a bevezetőből). A teológiai-filozófiai fejtegetés nyelvtani (mai szemmel nézve betűmisztikai) gondolatmenetné alakul át. A négybetűs istennév betűi a héber ábécé leginkább „láthatatlan” betűi,²⁸ akárcsak a mindenhol jelenlévő, de láthatatlan Teremtő. A *vokalizáció* pedig a Teremtő örökkévalóságára emlékeztet: a szó eleji *jod* alatti *svá* a (*piél* törzs) jövő idejére, a *holem* a (*kal* törzs) participiumára (amely a posztbiblikus héberben jelen időt fejez ki), végül a szóvégi *hé* előtti *kamec* a *lamed-hé* igék múlt idejére asszociáltatja a héber nyelvtanban járatos hívőt. A gondolatmenet forrásaként édesapja kéziratát jelöli meg a szerző: minden valószínűség szerint ez egy kegyes család annak érdekében, hogy emléket állítson fűszerkereskedő apjának a legszentebb szócikk közepén.²⁹

A leghosszabb lábjegyzetet a szótár 254–255. oldalán találjuk, a „szela” szócikkhez kapcsolódóan. A lefordíthatatlan szó lehetséges értelmezéseit magyarul összefoglalja a szócikk, majd a különböző véleményekhez forrásokat sorol fel héberül a lábjegyzet. Utóbbi csak az tudja elolvasni, aki valóban gyakorlott a rabbinikus szövegek olvasásában. Ugyanakkor a lábjegyzet a Septuagintára való utalással kezdődik. A számos vélemény felsorolása mellett ez a néhány sor Pollák Kaim belső küzdelmeire is rávilágít. Bár idézi kollégája véleményét (bizonyos Salom Kohenét, aki a negyedik füzet elején, ill. az 1881-es kiadás végén található egyik ajánlás szerzője), amellyel szimpatizálna, de szerzőnk hozzát teszi, hogy a maiaknak nincs megengedve olyan új értelmezés felvetése, amelyet a régiek, a hagyomány őrzői, nem fogalmaztak meg. Meglehetősen ortodox vélemény egy olyan szerzőtől, aki néhány sorral feljebb még a Septuagintával indította a gondolatmenetét! A lábjegyzetet pedig prágai mestere szavaival zárja: nem kötelességünk a nyelvet megértenünk, ha megbicsaklik a mérleget. Ezek szerint a szótárkészítőnek szembesülnie kell lehetőségei határával.

Végül nézzünk bele a 268–269. oldalán lévő „Azazel” szócikkbe. Pollák Kaim magyarul csak annyit ír le – a bibliai forrást meg sem említve –, hogy „hagyományos tanaink szerint magas hegyfokot jelent”. Majd másfél hasábon keresztül héberül fejti ki ezeket a „hagyományos tanokat”. A gondolatmenet, amely misnai és talmudi forrásokat és számos középkori kommentárt is tartalmaz, azzal zárul, hogy „ezt is atyám, emléke legyen áldott, kéziratában találtam feljegyezve”. Az „is” (*gam*) szócska valószínűleg a Tetragrammatonról szóló szócikkre utal. Vajon Pollák Kaim azt gondolta, hogy a szótárát olyanok is fogják használni, akik ezt a minitanulmányt élvezni tudják? Vagy a szótár ürügy volt rabbinikus ambíciói megvalósításához? Az (askenázi) rabbi hagyományos önmegvalósítási formája a kommentár: látszólag csak annyit csinál, hogy más szöveget teszi érthetővé, de valójában a kommentálandó szöveg kiválasztása és

²⁸ Nehéz megfogalmazni, hogy mit ért Pollák Kaim ezen. A *jod*, a *hé* és a *vav* betűk gyakran magánhangzót jelölnek, és nem hordoznak a többi mássalhangzóhoz hasonló „súlyt” vagy jelentést. Igék gyökbetűjeként gyakran eltűnnek az igeragozási paradigma során. Amikor nyelvtani funkciót töltenek be, „csupán” módosítják a szó alapjelentését. Aki tanult héberül, érzi, hogy például egy *tet*, egy *zajin* vagy egy *koj* betű sokkal „markásabban” van jelen egy-egy szóban.

²⁹ Szinyei József szerint fűszerkereskedő apja kezdte el Pollák Kaim nevelését.

a magyarázatok hozzáfűzése valódi alkotói folyamat. Ugyanezt tette volna Pollák Kaim is, szótárnak álcázott bibliakommentárjában? Vagy esetleg tényleg édesapja publikálatlan kéziratait akarta ilyen formában nyilvánosságra hozni? Ezt nem fogjuk tudni eldönteni, de talán nem is annyira lényeges kérdés.

Emlékezzünk a hetedik füzet bevezető mondataira: a célközönséget azok is alkotják, „kik a Szent írást tudományos kutatás tárgyává teszik.” Számomra az a legizgalmasabb kérdés, hogy valóban a kortárs tudományos kutatókhoz kívánt-e szólni, amikor az „Azazel” szócikkben ennyire részletesen kifejtette a „hagyományos tanaink”-at. Mit jelentett számára a *tudományos kutatás* fogalma? Vajon a hagyományos rabbinikus tudományt vagy a tizenkilencedik századi *Wissenschaftot*?

A SZOMBATI „FOLYÓS-KAKAÓS KALÁCS”-RÓL

Két kérdést is feltehetünk: egyrészt, „mi okból”, másrészt pedig „mi célból” illesztette be Pollák Kaim ezeket a hosszabb gondolatmeneteket a szótárába? Az első kérdésre egy rövid választ nyújt Pollák Kaim háttere, a *jesivát* követő prágai tanulmányok, amelyeknek köszönhetően egyszerre volt járatos a hagyományos rabbinikus tudományban és a tizenkilencedik századi *Wissenschaftban*. A második kérdésre a rövid válasz pedig az, hogy diákjait mindkét tudományra akarta nevelni. Itt a „diák” szót a lehető legtágabban kell értelmezni, ugyanis egy „fővárosi tanító” (ahogy azt a szótár nyitóoldalán olvashatjuk) pontosan tudja, hogy elemi iskolai tanítványai nem fogják ezeket a részeket elolvasni, megérteni.³⁰ Azt azonban tudnia kellett, ha járatos volt a rabbinikus tudományban és a korabeli *Wissenschaftban*, hogy szótára mégis iskolai szótár, amely összességében messze esik a valódi tudományos színvonalától, bármely értelemben vesszük is a „tudomány” szót.

Ezért keresnünk kell további válaszokat. Pontosán kinek szólnak a héber eszmefuttatások, amelyek megértéséhez a rabbinikus irodalom stílusában való jártasságra van szükség? Ha valaki rendelkezik ezzel a jártassággal, akkor miért keresné ki a Tetragrammatont, a határozott névelőt vagy a *szela* szót egy első-sorban elemi iskolásoknak íródott szótárból?

Valószínűleg a válasz éppen a válasz hiánya. Ezek azok a szócikkek, amelyeket senki sem keres ki. Ha valaki ismeri a héber betűket, és héber szótárt használ, akkor nem kell szótárban kikeresnie a határozott névelőt vagy az istennevet. Ezek a szócikkek a *Tora lisma* terepe: a zsidó felfogás szerint a legértékesebb Tóra-tanulás a külső indíték nélküli tanulás. Nem hírnévért vagy

³⁰ Egy személyes történetet hadd osszak meg ezen a ponton, illusztrálendő az iskolai szótárak didaktikai jelentőségét. Hatodik általános iskolás koromban kezdtem el azt, amit később héber szakon éveken át műveltem: a szótárazást. Egy oroszórai házi feladathoz a kétkötetes Hadrovics–Gáldi-féle nagyszótárt használtam. Amikor már hosszú percek óta kerestem egy *po*-kezdetű igét, mert egyesével lapoztam a szótárban, és nem tudtam, hogy több száz orosz ige kezdődik ezzel az igekötővel, akkor határoztam el, hogy beruházok a kimondottan általános iskolások számára kiadott, Szabó Miklós-féle orosz–magyar/magyar–orosz szótárba.

praktikus célokból tanulunk, hanem azért, mert a tanulás a legértékesebb vallási tevékenység. *Talmud tora – ke-neged kullam*: a Tóra-tanulás önmagában annyit ér, mint minden más micva együttvéve.³¹ Hasonlóképpen, ezeket a szócikkeket nem azért kell megírni, mert az iskolai diákoknak szükségük lenne rájuk. És nem azért olvassa el őket bárki is, mert különben nem értene meg egy bibliai idézetet. Megírásuk és elolvasásuk a külső indíték nélküli tanulás tiszta példái. A tizenkilencedik századi *nevelő* itt a középkori katedrálisok szobrászához hasonlít, aki a magasban lévő szobrok hátoldalát is megfaragta a tökéletesség érdekében, és nem gondolt a valódi „célközönségre”.

Az ezekben a szócikkekben elrejtett gondolatmeneteket, ha jól értelmezem, Pollák Kaim a valódi Tóra-tanulás részének tekintette. A zsidó vallás által oly nagyra értékelt tanulás parancsolata nem kizárólag a szűk értelemben vett szövegekre vonatkozik, hanem a nyelvtanra, a történelemre, a modern (kritikai) filológiai módszerek átvételére is. Talán még egy elemi iskolai mértankönyv megírása és az óbudai helytörténet kutatása is Tóra-tanulásnak számít, mint ahogy az a Septuaginta figyelembevételére is az exegézis során. Ebben a gondolatban természetesen maguk mellett tudták a tizenkilencedik század felvilágosult rabbijai a középkor zsidó filozófiai hagyományát is. Ezzel szemben, az ugyanakkor létrejövő (magyar) ortodoxia, ugyanúgy rabbinikus forrásokra hivatkozva, időpazarlásnak – mert nem tórai témákkal való foglalkozásnak – tartotta, ha valaki ezekre a kérdésekre fordítja az idejét, energiáját és tehetségét.

Összefoglalva, a „mi célból” kérdésre a mélyebb válasz az, hogy nem volt más célja Pollák Kaimnak, mint az önmagáért való tanulás. A „mi okból” kérdésre pedig a Schweitzer professzor úrral készített interjú szolgálhat alaposabb válasszal. Figyeljük meg, hogy Professzor úr szavaiban milyen természetességgel fér meg egymás mellett a jiddises, az askenázi és a modern héber kiejtés, valamint a tudományos szókincs: „*Gömoreból kellett tudni Bobö Mecieből, Béceből, Peszóchimból, Brócheszból. (...) A Tönáchból, sokat kellett tudni Deutero-Jesájából.*” A különböző világok egy személyen belül úgy keverednek, mint a szombati „folyós-kakaós kalács” színei és ízei. Azért annyira finom, mert egyszerre van benne minden: a tészta is, a kakaó is, ezek külön-külön is, és keverve is.

Az természetesen köztudott, hogy tévedés dichotómiákban gondolkodni: vagy Dohány-templom, vagy Kazinczy-súl. A neológia és az ortodoxia egyaránt széles spektrumot fed le. Professzor úr anyai nagyapja, Hoffer Ármin akkor tanult a Rabbiképzőben, amikor felavatták a később reformrabbiként nyilvánított Ziegler Ignácot,³² amikor Elsas Bernát a botrányos előadást tartotta az Énekek énekéről, és amikor utóbbi évfolyamtársa, Kohlbach Bertalan konfliktus

³¹ Vö. *bSabb* 127a.

³² Ziegler Ignác így írja le a Rabbiképző összetételét az 1880-as években (1959: 216): „Kaufmann war als treuer Sohn seines frommen mährischen Elternhauses durchaus konservativ, Bloch fast orthodox, Bacher religiös indifferent, nur Gelehrter. Ich aber war seit meinem Wiedereintritt in das Seminar [az érettségije után] radikal liberal. Der jüdische Liberalismus in Deutschland hat wohl im Budapester Seminar kaum einen begeisterteren Anhänger gefunden als mich. Aber weder Kaufmann noch Bloch machten mir einen Vorwurf wegen meiner Gesinnung.”

tusba keveredett a temesvári hitközséggel. Hoffer Ármin, ezzel szemben, szinte ortodoxnak volt tekinthető, életvitelét, szokásait, kiejtését, rabbinikus tevékenységét tekintve. Nem véletlenül lett veszprémi szolgálata után a Csáky utcai (ma Hegedűs Gyula utcai) templomnak a rabbija: utóbbi ugyanis a neológ zsinagógák huszadik század elején létrejött, konzervatívabb „külső gyűrűjéhez” tartozik. Ez a „külső gyűrű” átmenetet képvisel a Dohány-templom és a (veszprémihez hasonló) valóban hagyományos vidéki neológ hitközségek között. Mint azt Schweitzer professzor úrtól tudom, saját neológ dédnagymamám Baján „ortodoxabb” életmódot folytatott sok mai ortodox fiatalnál. A zsidóság nem néhány kategóriából áll, hanem árnyalatok miriádjából.

De a helyzet még komplikáltabb. Schweitzer professzor urat vagy Pollák Kaimot nem tudjuk azonosítani a szivárvány valamely árnyalatával. Mindkettjük sok-sok árnyalatot képvisel egyszerre. A zsidóság nem egy szivárvány, ahol a színek, színárnyalatok statikus rendben sorakoznak egymás mellett, egymással párhuzamosan. Hanem egy festékes paletta, amelyen a festő állandóan keveri egymással az árnyalatokat. Amelyen a különböző színek örvényeket alkotnak, ahol bármely négyzetcentiméteren több szín spirálszerűen fonódik egymásba. A színek összekeveredéséből új szín is létrejön, de mellette a régi színek is megmaradnak. Ahogy a szombati „folyós-kakaós” is egyszerre kalács, kakaó és kakaós kalács.

Pollák Kaim személyisége nem egyszerűen egy közbülső árnyalatot képvisel a hagyományos *béder*beli *melammed* és a tizenkilencedik századi felvilágosult néptanító között, hanem egyszerre mindkettőt – mindkettőt a maga teljességében. Egyszerre írt rabbinikus eszmefuttatásokat az „Azazel” szócikk kapcsán és óbudai zsidó történelmet, fordított világjobbító szándékkal Ibn-Gabirolt, Avot de-Rabbi Natant és Eötvös Károlyt. Amikor Jób személyét akarja a történelemben elhelyezni, akkor egyszerre szól hozzá az évezredes talmudi vitához és a kortárs bibliatudományhoz – ha egyáltalán a kettő elválik egymástól a szemében. Ortodox módon tartózkodik a *szeva* szó új értelmezésétől, de a gondolatmenetét a Septuagintánál kezdi. 1895-ben az *Egyenlőséget* bombázza írásaival, öt évvel később annak ortodox vetélytársát.

Azt gondolhatja valaki, hogy Pollák Kaim még a szakadást megelőző generációt képviseli, amikor is a palettán a két szín még nem keveredett jól össze. Azt hihetnénk, hogy a következő generációk majd kitermelnek egy új színt. Azt várnánk, hogy a tészta és a kakaó a sütés után egyetlen, homogén masszává áll majd össze. Ugyanakkor egy ellentétes forgatókönyvet is el tudnánk képzelni, amelyben a színek – akárcsak az olaj és a víz – nem keverednek el, a tészta és a töltet egymástól különválnak. Attól tartok, a mai tendenciák ebbe az irányba mutatnak.

Schweitzer professzor úr azonban egy harmadik lehetőség meglétét bizonyítja. A tészta és a töltet megsül, szilárd kalácsná áll össze, amelyben azonban továbbra is folyik a kakaó. Hűen őrzi az összetevőit, azok állagát, ízét, és éppen ezáltal hoz létre valami újat. Ezért szeretjük.

Nehéz szavakkal elmagyarázni annak, aki nem ismeri. Meg kell kóstolni. Meg kell hallgatni őt személyesen.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bennett 1998 Patrick R Bennett, *Comparative Semitic Linguistics: A Manual*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Egyenlőség* Digitalizált és kereshető formában: <http://www.jpress.org.il/publications/EGY-en.asp>.
- Ginsberg 2007 Harold Louis Ginsberg et al., „Job, Book of”, in Michael Berenbaum és Fred Skolnik (szerk.), *Encyclopaedia Judaica*, 2. kiadás, vol. 11, Detroit: Macmillan Reference USA, 341–359.
- Groszberg 1896 Groszberg Lipót „*Allgemeine Jüdische Zeitung*” politikai-felekezeti napilap története 1870–1896, in *Hírlapjaink: A magyarországi hírlapok monográfiája*. Készült az 1896-iki ezredéves országos kiállítás sajtókiállítására számára. Budapest, ny. n. Közli az Országos Széchényi Könyvtár digitális Sajtómúzeuma: http://sajtomuzeum.oszk.hu/forrasok/hirlapjaink/pdf/1_25_allg_judische_ztg.pdf.
- Herr 2007 Moshe David Herr, „Ziegler, Ignaz”, in Michael Berenbaum és Fred Skolnik (szerk.), *Encyclopaedia Judaica*, 2. kiadás, vol. 21, Detroit: Macmillan Reference USA, 528.
- Herzog 1895 Herzog Emil, „A zsidók története Liptó-Szt.-Miklóson,” 70. folytatás, in *Egyenlőség*, 1895. március 15: 24 (melléklet, 8).
- Jakobovits 1989 Immanuel Jakobovits, „Modern Trends in Orthodoxy”, in H. Chaim Schimmel és Aryeh Carmell (szerk.), *Encounter: Essays on Torah and Modern life*, Jerusalem és New York: Feldheim és The Association of Orthodox Jewish Scientists, 225–229.
- Mahler 1925 Mahler Ede, „Mikor vonultak ki az izraeliták Egyiptomból?” in *Keleti tanulmányok* (Bánoczi József és Gábor Ignác szerk. Népszerű Zsidó Könyvtár 13), Budapest: A Népszerű Zsidó Könyvtár kiadás, Globus Nyomda.
- Mirelman 2007 Victor A. Mirelman, „Rapoport (Rappaport), Solomon Judah Leib”, in Michael Berenbaum és Fred Skolnik (szerk.), *Encyclopaedia Judaica*, 2. kiadás, vol. 17, Detroit: Macmillan Reference USA, 99.
- Oláh 2006 Oláh János, „Liptószentmiklóson születtek a XIX. században” in *Remény* 9 (1): 82–87.
- Pollák 1881 Pollák Kaim, *Héber–magyar teljes szótár*, Budapest: k. n., nyomtatott Löwy és Alkalaynál Pozsonyban.

- Pollák 1886 Pollák Kaim (ford.), *Válogatott gyöngyök: Gyűjtemény a népek irodalmából, Abu Ajub Suleiman B. Jechia*, Budapest: a szerző kiadása, nyomtatott Müller Károlynál.
- Pollák 1905 Pollák Kaim, *Rabbi Nathans System der Ethik und Moral*, Frankfurt am Main: J. Kauffmann.
- Pollák 2010 [1880] Pollák Kaim, *Héber–magyar teljes szótár*, Frankfurt am Main: Universitätsbibliothek, <http://sammlungen.uni-Frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/1243991>.
- Scheiber 2011 [1980] Scheiber Sándor, „Chaim Pollák”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Zentrum Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung (Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften)*, vol. 8, 166. Online kiadás: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_P/Polak_Chaim_1834_1905.xml 2003–2011
- Singer és Adler 1901–1906 Isidore Singer és Cyrus Adler (szerk.), *The Jewish Encyclopedia*, New York: Funk and Wagnalls, Online kiadás: <http://www.jewishencyclopedia.com/>.
- Szinnyei é. n. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* [több kiadás 1890–1914 között]. Elektronikus változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.
- Ujvári 1929 Ujvári Péter (szerk.), *Zsidó lexikon*, Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása.
- Vajda 1960 Georges Vajda, *Isaac Albalag: Averroïste Juif, Traducteur et Annotateur D'Al-Ghazâli*, Párizs: J. Vrin.
- Venetianer 1905 Ludwig [Lajos] Venetianer, „Pollak, Kaim”, in Isidore Singer és Cyrus Adler (szerk.), *The Jewish Encyclopedia*, vol. 10, New York: Funk and Wagnalls, 115.
- Waldman 1989 Nahum M. Waldman, *The Recent Study of Hebrew: A Survey of the Literature with Selected Bibliography*, Cincinnati: HUC Press.
- Waldstein 1905 A. S. Waldstein, „Solomon Judah Löb Rapoport”, in Isidore Singer és Cyrus Adler (szerk.), *The Jewish Encyclopedia*, vol. 10, New York: Funk and Wagnalls, 322–323.
- Yaron 2007 Baruch Yaron, „Kohlbach, Bertalan”, in Michael Berenbaum és Fred Skolnik (szerk.), *Encyclopaedia Judaica*, 2. kiadás, vol. 12, Detroit: Macmillan Reference USA, 260–261.
- Ziegler 1938 Ignaz Ziegler, *Ein Volksbuch über Die Propheten Israels, Mähr. – Ostrau: Julius Kittls Nachfolger.*
- Ziegler 1959 Ignaz Ziegler, „Skizzen zu einer Autobiographie“, in *Bulletin des Leo Baeck Instituts* 2: 211–222.